

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

İbn Atıyye ve İbn Cüzey Tefsirlerinin Mukaddimelerinde Yer Alan Kıraat Meselelerine Mukayeseli Bir Bakış

A Comparative View on Recitation Issues in the Introductions of Ibn ‘Atıyya’s and Ibn Juzayy’s Exegeses

Kadir Taşpınar

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Kur’ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlimi Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Theology,
Department of Qur’ân Reciting and Qirā’at Science
Rize/Turkey

kadir.taspinar@erdogan.edu.tr
orcid.org/0000-0002-6317-6594

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 14 Temmuz 2022

Date Received: 14 July 2022

Kabul Tarihi: 28 Eylül 2022

Date Accepted: 28 September 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1143756>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Taşpınar, Kadir. “İbn Atıyye ve İbn Cüzey Tefsirlerinin Mukaddimelerinde Yer Alan Kıraat Meselelerine Mukayeseli Bir Bakış”. *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 282-301.
<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1143756>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

İbn Atıyye ve İbn Cüzey Tefsirlerinin Mukaddimelerinde Yer Alan Kıraat Meselelerine Mukayeseli Bir Bakış

Öz

Endülüs tefsir geleneğinin önemli simalarından olan İbn Atıyye (ö. 541/1147) ve İbn Cüzey (ö. 741/1340), iki asır arayla yazmış oldukları tefsirlerinin mukaddimelerinde ulûmü'l-Kur'ân'a dair birçok hususu ele almışlardır. Gerek İbn Atıyye'nin *el-Muharrerü'l-vecîz*'inin mukaddimesinde gerekse İbn Cüzey'in daha muhtasar tarzda kaleme aldığı *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*'inin mukaddimesinde kıraat ilmini ilgilendiren bazı konu başlıklarının varlığı dikkat çekmektedir. Söz konusu başlıklarda Kur'ân'ın fazileti, Kur'ân'ın cem'i ve istinsâhı, yedi harf meselesi, kıraat imamları, vakflar, isti'âze ve besmele gibi bahisler yer almaktadır. İbn Atıyye, İbn Cüzey'den farklı olarak mukaddimesinde yedi harf meselesini ele alırken, İbn Cüzey'in ise kıraat imamları ve vakflarla ilgili müstakil başlıklara yer verdiği görülmektedir. *et-Teshîl*'in en önemli kaynaklarından olan *el-Muharrer*'in, mukaddimesinde yer alan kıraat meseleleri bağlamında *et-Teshîl*'e etkisi ne düzeydedir? Ele alınan kıraat konularının benzerliği ve farklılığı ne derece söz konusudur? Müfessirlerin kıraat ilmine dair hususları ele alış tarzı nasıldır? Çalışmamızda bu sorulara cevap aranmış, bahse konu mukaddimeler kıraat ilmi konuları çerçevesinde değerlendirilmeye tâbi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Tefsir, İbn Atıyye, İbn Cüzey, Mukaddime.

A Comparative View on Recitation Issues in the Introductions of Ibn 'Atıyya's and Ibn Juzayy's Exegeses

Abstract

Ibn 'Atıyya (d. 541/1147) and Ibn Juzayy (d. 741/1340), who are important scholars of the Andalusian exegetical tradition, discussed many issues about Qur'anic sciences in the introduction of their exegeses that had been written two centuries apart. It is noteworthy that there are some topics concerning the science of recitation, both in the introduction of Ibn 'Atıyya's *al-Muharrar al-Wajiz* and in the introduction of Ibn Juzayy's *al-Tashîl li-'Ulûm al-Tanzîl* which was written more concisely. These titles include the merits of the Qur'ân, the compilation and copying of the Qur'ân, the issue of seven letters, recitation imâms, stop signs, isti'adhah and basmala. Unlike Ibn Juzayy, while Ibn 'Atıyya deals with the issue of seven letters in her introduction, it is seen that Ibn Juzayy has included separate titles about recitation imâms and foundations. To what extent is *al-Tashîl* influenced by *al-Muharrar*, one of the most important sources of *al-Tashîl*, in the context of the recitation issues in his introduction? To what extent are there similarities and differences in the recitation topics discussed? What is the way in which the commentators deal with the issues related to the recitation tradition? In this study, we will seek out answers to these questions, and the introductions will be evaluated within the framework of the science of recitation.

Keywords: Qirâ'a, Tafsîr, Ibn 'Atıyya, Ibn Juzayy, Introduction.

Giriş

Bazı tefsir mukaddimelerinde Kur'ân ilimlerine dair çeşitli konuların işlendiği bilinmektedir. Söz konusu mukaddimelerin bir kısmında konular belli başlıklarda ve dar çerçevede ele alınırken bir kısım mukaddimelerde ise konuların daha etraflıca ele alındığı ve Kur'ân ilimleriyle ilgili birçok meselenin izah edildiği müşahede edilmektedir.¹

¹ İlk dönemlerden itibaren tefsir mukaddimleri üzerine bir değerlendirme için bk. İbrahim Hilmi Karslı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 225-260.

Tefsir mukaddimelerinde Kur'ân ilimlerine yer veren müfessirler, kıraat ilmini ilgilendiren hususlara da temas etmişlerdir. Taberî (ö. 310/923), Kurtubî (ö. 671/1273), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Âlûsî (ö. 1270/1854), Kâsımî (ö. 1914) ve İbn Âşûr (ö. 1973) bu meyanda ismi zikredilebilecek müfessirler arasında yer almaktadır.²

Telif ettikleri tefsirlerinin mukaddimelerinde kıraat ilmi meselelerini işleyen müfessirlerin başında, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı eserin müellifi İbn Atıyye (ö. 541/1147) ile *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl* adlı eserin müellifi İbn Cüzey (ö. 741/1340) gelmektedir.³ Her iki tefsirin mukaddimesi de genelde Kur'ân ilimlerini; özelde ise kıraat ilmi meselelerini ihtiva etmesi bakımından oldukça zengindir. Bu noktada çalışmamızın merkezinde yer alan her iki tefsirin mukaddimelerindeki konu başlıklarının zikredilmesi yerinde olacaktır.

İbn Atıyye tefsirinin mukaddimesinde yer alan bab başlıkları: 1. Kur'ân'ın fazileti ve ona iltizam etmenin lüzumu konusunda Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve seçkin âlimlerin sözleri. 2. Kur'ân'ı tefsir etmenin fazileti, Kur'ân'ın Arapça olmasının ve i'râbının ehemmiyeti, manasının incelikleri. 3. Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili söylenen sözler ve müfessirlerin mertebeleri. 4. Yedi harf meselesi. 5. Kur'ân'ın toplanması, noktalanması ve hizblere ayrılması. 6. Kur'ân'ın Arapça olması ve mu'rab kelimeleri ihtiva etmesi. 7. Kur'ân'ın i'cazı hakkında âlimlerin sözleri. 8. Kur'ân'ın tefsiri konusunda i'caz ifade eden lafızlar. 9. Kur'ân'ın isimleri, âyet ve sûreler. 10. İsti'âze. 11. Besmele.⁴

İbn Cüzey tefsirinde iki mukaddime yer almaktadır. Birinci mukaddime on iki, ikinci mukaddime ise üç başlıktan oluşmaktadır: 1. Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, noktalanması, hizblere ayrılması ve isimleri. 2. Mekkî-Medenî sûreler. 3. Kur'ân'ın içerdiği anlamlar ve ilimler. 4. Kur'ân ile ilişkili ilimler. 5. Müfessirler arasındaki ihtilâf sebepleri. 6. Müfessirler.

² Tefsir mukaddimelerini inceleyen birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı için bk. Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 51-216; Ergin Çoban, *Taberî ve T. İbn-i Âşûr Tefsir Mukaddimelerinin Usul Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 2-129; Ramazan Gökmen, *Kurtubî Tefsiri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 49-159; Semih Aslan, *Hicri III-VIII. Asırlarda Yazılan Rivâyet ve Dirâyet Tefsirlerinin Mukaddimelerindeki Kur'ân Tarihi İle İlgili Bilgilerin Tespiti ve Değerlendirilmesi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 10-97; Halil İbrahim Görgün, *Endülüs Tefsir Mukaddimeleri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 22-114; Hamza Saleh Said, *Âlûsî'nin Tefsirinin Mukaddimesindeki Görüşleri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 37-96; Muhammed İkbâl Koyuncu, *Râhu'l Meânî Mukaddimesi Bağlamında Âlûsî'nin Tefsir Usûlüne Dâir Görüşlerinin Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-108; Murat Oral, "Tefsir Usûlü Açısından İbn Kesîr Mukaddimesinin Değerlendirilmesi", *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2018), 8-34; Şuayip Karataş, "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 315-337; Ali Çiftçi, *Tefsir Mukaddimelerinde Kur'ân İlimlerine Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 21-147.

³ İbn Atıyye ve İbn Cüzey hakkında -sonraki dipnotlarda da görüleceği üzere- yurt içinde ve yurt dışında yapılan birçok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalarda bahse konu müfessirlerin hayatları, ilmî yönleri ve tefsirleri etrafında ele alınmıştır. Sözü uzatmamak adına çalışmamızda bu hususlara temas edilmemiş, her iki âlime ait tefsirlerin mukaddimelerinde yer alan kıraat konularına yoğunlaşmıştır.

⁴ İbn Atıyye besmele konusunu mukaddime kısmında değil de Fâtiha Sûresi'nin tefsirine başlamadan önce işlemektedir.

7. Nâsîh-Mensûh. 8. Kıraatler. 9. Vakflar. 10. Fesâhat, belâgat ve beyân edatları. 11. Kur'ân'ın i'cazı. 12. Kur'ân'ın faziletleri. 13. Kelimelerin anlamları. 14. İsti'âze. 15. Besmele.

Tespitlerimize göre hem İbn Atıyye tefsirinin mukaddimesi⁵ hem de İbn Cüzey tefsirinin mukaddimesi⁶ Kur'ân ilimleri bağlamında çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Lâkin salt kıraat meseleleri üzerinden her iki tefsirin mukaddimesine yönelik herhangi bir çalışma mevcut değildir. Bu durum, çalışmamızın önünü açmıştır.

Endülüs tefsir geleneğinin en güçlü temsilcilerinden olan her iki âlim, eserleriyle hem önceki tefsir birikimini yansıtmışlar hem de sonraki tefsirlere ilham kaynağı olmuşlardır. Bu bağlamda *el-Muharrer* ile *et-Teshîl* arasında sıkı bir bağ söz konusudur. Zira İbn Atıyye'den iki asır sonra, aynı coğrafyada kaleme alınan *et-Teshîl*'in en önemli kaynağı *el-Muharrer*'dir.⁷ Kur'ân tefsirinde kendini gösteren bu kaynaklık durumu, mukaddime kısımları için de geçerli midir? Bununla birlikte İbn Atıyye'nin mukaddimesinde yer alıp İbn Cüzey'in mukaddimesinde yer almayan konular var mıdır? Çalışmamızda, her iki tefsirin mukaddimeleri kıraat ilmi bakımından mukayeseli olarak incelenecek, müfessirlerin ittifak ve ihtilâf ettiği konular ayrı ayrı başlıklandırılmak suretiyle tahlile tâbi tutulacaktır. Böylelikle aynı coğrafyada, iki asır arayla telif edilen iki tefsir mukaddimesi, kıraat meseleleri üzerinden değerlendirilmeye tâbi tutulacaktır.

1. Her İki Mukaddimedede Ortaklaşa Yer Alan Kıraat Konuları

Mukaddimelerinde Kur'ân ilimlerine dair birçok konuya yer veren her iki müfessirin, bazı konu başlıklarında muvafakat ettikleri görülmektedir. Aynı coğrafyada yaşamalarından dolayı bu etkileşimin olması doğaldır. Şu farkla ki İbn Atıyye ele aldığı konuları daha detaylıca işlerken İbn Cüzey daha sade bir anlatım tarzını benimsemiştir.

Bu başlık altında iki müfessirin de ortaklaşa değindikleri Kur'ân'ın fazileti, cem'i, istinsâhı, noktalanması, isti'âze ve besmele bahsi gibi konulara yer verilecek, söz konusu konular hakkında müfessirlerin yaklaşımları değerlendirilecektir.

⁵ İlgili mukaddime üzerine yapılan çalışmalar için bk. Abdulhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/339; Enise Kutlu, *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz Adlı Eserinde Kur'ân İlimleri'ne Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10-86; Mustafa Şentürk, *İbn Atıyye el-Endelüsî İle Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 87-221; İbn Atıyye tefsiri üzerine yurt içinde ve yurt dışında yapılan çalışmalar için bk. Rıfat Abla, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat İbn Atıyye Örneği* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2020), 22-26.

⁶ İlgili mukaddime üzerine yapılan çalışmalar için bk. Nurullah Denizer, *İbn Cüzey'in Et-Teshîl Li-'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Eserinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 9-112; Tahsin Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzey Örneği)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 32-146; Görgün, *Endülüs Tefsir Mukaddimeleri*, 74-85; Mehmet Bağış, "İbn Cüzey'in et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Konuları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018), 7-26. İbn Cüzey tefsiri üzerine yurt içinde ve yurt dışında yapılan çalışmaları bir arada görmek için bk. Sıddık Baysal, "İbn Cüzey'in Bazı Tefsir Eserlerindeki Üslup ve Usûl Sorunlarına Yaklaşımına İlişkin Bir Değerlendirme", *Dini Araştırmalar* 21/54 (2018), 210-212.

⁷ İbn Cüzey, tefsirinde yaklaşık yüz yetmiş yerde İbn Atıyye'nin ismine işaret etmektedir. Ayrıca, müfessirlerin mertebelerini izah ettiği birinci mukaddimesinin altıncı babında İbn Atıyye hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "İbn Atıyye'nin tefsiri, tefsire dair teliflerin en güzeldir. Çünkü o, önceki teliflere muttali olmuş, onları düzenlemiş ve özetlemiştir. Bununla birlikte İbn Atıyye'nin ibaresi güzeldir, bakışı sağlamdır ve sünneti muhafaza etmiştir." Bilgi için bk. Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/14.

1.1. Kur'ân'ın Fazileti

İbn Atıyye, mukaddimesinin birinci babını Kur'ân'ın faziletleri konusuna ayırırken İbn Cüzey aynı konuya birinci mukaddimesinin son babında değinmektedir. İbn Atıyye, bab isminden de anlaşılacağı üzere konuyu Hz. Peygamber'den (sav), sahâbeden ve bazı meşhur âlimlerden gelen rivâyetler muvâcehesinde işlerken, on beşi hadis-i şerif olmak üzere toplamda otuz üç rivâyete yer vermektedir.⁸ İbn Cüzey ise ilgili başlıkta tamamı hadis-i şeriflerden oluşan on beş rivâyet aktarmakta, hâliyle konuyu daha muhtasar bir şekilde ele almaktadır.⁹

İbn Atıyye ve İbn Cüzey'in, Kur'ân'ın faziletine dair aktardıkları rivâyetlerin sıhhati konusunda farklı bir tavır sergiledikleri görülmektedir. İbn Atıyye naklettiği hadislerde ikincil kaynaklara müracaat etmekte ve İbn Cüzey'e göre eser yelpazesini daha geniş tutmaktadır.¹⁰ İbn Cüzey'in aktardığı hadislerin tamamı ise Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875) başta olmak üzere *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kaynaklarında yer almaktadır ki zaten müellif, sözlerinin başında konu hakkında sahih hadisleri zikredeceğini kaydetmektedir.¹¹

İbn Atıyye'nin, Kur'ân'ın fazileti bağlamında naklettiği rivâyetlere dair sahâbe, tabiîn ve diğer âlimlerin görüşlerine yer verdiği, bu bağlamda ashaptan Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644), İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652) ve Abdullah b. Amr b. Âs (ö. 65/684); tabiünden Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 108/726), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Yûsuf b. Esbât (ö. 196/811); sonraki dönem âlimlerden Ca'fer es-Sâdik (ö. 148/765), Muhammed b. Sa'îd (ö. ?), Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) isimlerini zikrettiği, ayrıca aktardığı görüşlerden birisini Hz. İsrâ'ya (as); bir kısmını da isim vermeden bazı âlimlere dayandırdığı görülmektedir.¹² İbn Cüzey ise yukarıda da ifade edildiği üzere sadece hadis rivâyetlerine yer vermektedir.¹³

Kur'ân'ın faziletine dair her iki müfessirin naklettiği hadislerin muhtevalarına gelince, bu konuda da bazı farklılıkların olduğu müşahede edilmektedir. Şöyle ki İbn Atıyye ilk olarak fitneden korunmak için Kur'ân'a sınıksız yapışmanın lüzumuna işaret eden hadise değinmekte, daha sonra Kur'ân'ı araştırıp iyice anlamaya, Kur'ân'a ve ehl-i beyte tâbi olmaya teşvik eden hadislerle yer vermektedir. Naklettiği diğer hadisler daha çok Kur'ân okumanın fazileti, Kur'ân okuyanın üstünlüğü ve Kur'ân'ın şefaati ile ilgilidir.¹⁴ İbn Cüzey ise naklettiği hadislerden ilk altısını Kur'ân okumanın faziletini ifade eden rivâyetlere tahsis ederken diğer dokuz hadiste bazı sûrelerin faziletine vurgu yapan rivâyetlere yer vermektedir. Bakara Sûresi ile ilgili rivâyetlerin ön planda olduğu söz konusu hadislerde faziletine değinilen diğer sûreler, el-Fâtiha, Âl-i İmrân, el-Kehf, el-İhlâs, el-Felak ve en-Nâs sûreleridir.¹⁵

Kur'ân'ın fazileti babında, daha ziyade birbirinden farklı rivâyetleri tercih eden İbn Atıyye ve İbn Cüzey'in, bazı rivâyetlerde muvafakat ettiklerini söyleyebiliriz. Kur'ân'ın şefaati etmesini, Kur'ân'ı maharetle ve zorlanarak okuyanın durumunu ve Kur'ân eğitimiyle

⁸ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 1/36-39.

⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/19-20.

¹⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/36-39.

¹¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/19.

¹² İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/36-39.

¹³ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/19.

¹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/36-39.

¹⁵ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/19-20.

meşgul olanların faziletini ortaya koyan hadisler, her iki müfessirin ortaklaşa işaret ettikleri hadislere örnek verilebilir.¹⁶

1.2. Kur'ân'ın Cem'i, İstinsâhı, Noktalanması

Kur'ân'ın toplanması, çoğaltılması, noktalanması konularının doğrudan veya dolaylı bir şekilde kıraat ilmiyle irtibatlı olduğu bilinmektedir. İbn Atıyye ve İbn Cüzey, tefsirlerinin mukaddimelerinde söz konusu hususlara değinmişler, ilgili sürece ilişkin gelişmeleri özet denilebilecek bir tarzda izah etmişlerdir. İbn Atıyye, mukaddimesinin beşinci babını;¹⁷ İbn Cüzey ise birinci mukaddimesinin ilk babını¹⁸ adı geçen konulara tahsis etmişlerdir.

İbn Atıyye konuya, Kur'ân'ın Hz. Peygamber (sav) döneminde insanların göğsünde bulunduğunu, daha sonra farklı malzemeler kullanılarak yazıya geçirildiğini ifade etmekle başlamaktadır. Akabinde, Kur'ân'ın toplanması sürecine değinen müellif, çok sayıda hafızın şehid edildiği Yemâme Savaşı'ndan sonra Hz. Ömer'in Hz. Ebû Bekr'e gelip Kur'ân'ın toplanmasını teklif ettiğini ve bu iş için görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'in (ö. 45/665) Kur'ân sayfalarını bir araya topladığını nakletmektedir.¹⁹ Konuyla ilgili İbn Cüzey'in verdiği bilgiler de hemen hemen aynıdır. Şu farkla ki İbn Cüzey, Resûlullah'ın (sav) irtihâlinden sonra Hz. Ali'nin, evine kapanıp Kur'ân'ı nâzil olduğu şekliyle cem' ettiğini,²⁰ Hz. Ali'nin günümüze ulaşamayan bu mushafında çok değerli bilgilerin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, İbn Atıyye'den farklı olarak ilk cem' faaliyetinden bahsederken Zeyd b. Sâbit'in ismini zikretmemiş, konuyu daha özet ifadelerle aktarmıştır.²¹

İbn Atıyye sözlerinin devamında, cem' faaliyeti esnasında Tevbe Sûresi'nin son âyetinin²² kaybolduğuna ve sonrasında Huzeyme b. Sâbit'in (ö. 37/657) yanında bulunduğuna dair rivâyete yer vermektedir. Bu olayın, Kur'ân'ın ikinci kez toplanması esnasında vuku bulduğuna dair Taberî'nin görüşünü²³ nakleden İbn Atıyye, Taberî'nin bu fikrine katılmamakta, Buhârî'nin konuyla ilgili rivâyetini²⁴ de naklederek söz konusu olayın Hz. Ebû Bekr zamanındaki cem' faaliyetinde gerçekleştiğini daha doğru bulmaktadır.²⁵ Ayrıca İbn Atıyye, doğru bulduğu görüşü destekleme refleksiyle olsa gerek Buhârî'de yer alan başka bir rivâyeti nakletmektedir. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit, Ahzâb Sûresi'ndeki "Müminlerden Allah Teâlâ'ya verdikleri sözü tutan nice adamlar vardır..."²⁶ âyetini Huzeyme

¹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/37; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/19.

¹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49-50.

¹⁸ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/6-7.

¹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

²⁰ İbn Ebî Dâvûd (ö. 316/929), *Mesâhif*'inde İbn Sîrîn'in (ö. 110/729) konuyla ilgili rivâyetine yer vermektedir. Buna göre Resûlullah (sav) vefat edince Hz. Ali Kur'ân'ı cem'ini tamamlayınca kadar dışarı çıkmamak üzere yemin etmiş, böylelikle Kur'ân'ı cem' etmiştir. Bk. Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, thk. Muhibbuddîn Abdüssübân Vâiz (Beyrût: Dârü'l-Beşâirü'l-İslâmiyye, 2002), 59. Bu rivâyeti değerlendiren İbn Hacer el-Askalânî, munkatî' olması itibarıyla bu sözü zayıf kabul etmekte; doğru olsa bile Hz. Ali'nin Kur'ân'ı cem' etmesini, onu bütün olarak ezberlemesi şeklinde anlamak gerektiğini ifade etmektedir. Bk. Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dârü'l-Marife, 1379), 9/12-13.

²¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

²² et-Tevbe 9/128.

²³ İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 1/60-61.

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir (Beyrût: Dârü Tavki'n-Necat, 1422), "Fezâilü'l-Kur'ân", 3.

²⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

²⁶ el-Ahzâb 33/23.

b. Sâbit'in yanında bulmuştur ki bu hadise ikinci cem'de vuku bulmuştur.²⁷ İbn Atıyye konunun devamında, derlenen mushafın önce Hz. Ebû Bekr, daha sonra Hz. Ömer ve Hz. Hafsa'nın (ö. 45/665) yanında kaldığını aktarmaktadır.²⁸ İbn Cüzey ise et-Tevbe ve el-Ahzâb Sûresi ile ilgili İbn Atıyye'nin değindiği meselelere değinmemekte, sadece derlenen mushafın kimlerin yanında muhafaza edildiğini belirtmekle yetinmektedir.²⁹

Konunun devamında hem İbn Atıyye hem de İbn Cüzey, Hz. Osman döneminde Kur'an'ın istinsâh edilmesinden ve buna zemin hazırlayan gelişmelerden bahsetmektedirler. Buna göre Hz. Ebû Bekr zamanında cem' edilen mushaftan başka, bazı sahâbeye ait şahsî mushafın farklı bölgelerde yaygınlık kazandığı ve aralarında bir takım ihtilâfların mevcut olduğu söz konusudur.³⁰ İbn Atıyye, İbn Cüzey'den farklı olarak bu ihtilâfların, yedi harf ruhsatından kaynaklandığı kaydını düşmektedir.³¹ Ermenistan savaşıdan dönen Huzeyfe b. Yemân'ın (ö. 36/656) söz konusu ihtilâflardan duyduğu endişeyi dile getirmesi üzerine Hz. Osman, Kur'an'ın cem'i için Zeyd b. Sâbit'i görevlendirmiş, onun yanına da Kureys'ten olan Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm (ö. 43/663), Sa'îd b. el-Âs (ö. 59/679) ve Abdullah b. Zübeyr'i (ö. 73/692) görevlendirmiştir.³² Hz. Osman döneminde Kur'an'ın toplanmasıyla ilgili oluşturulan komisyondaki sahâbî isimlerinin teyidi noktasında Buhârî³³ ve Tirmizî'deki (ö. 279/892)³⁴ rivâyetlere dikkat çeken İbn Atıyye, Taberî'nin Zeyd b. Sâbit'le beraber yalnızca Sa'îd b. el-Âs'ın görevlendirildiğiyle alakalı görüşünü zayıf bulmaktadır.³⁵ İbn Cüzey'in, konuyla ilgili verdiği bilgilerde farklı kaynaklara atıfta bulunmadığı, daha sade bir anlatımı tercih ettiği görülmektedir.³⁶

İstinsâh konusuna, Taberî'yi kaynak göstererek devam eden İbn Atıyye, bu iş için Hz. Hafsa'nın yanında bulunan mushafın esas alındığını; Halife'nin, ihtilâf edilen hususlarda Kureys lehçesinin dikkate alınmasını emrettiğini; "التَّائِبُ"³⁷ kelimesinin yazımı konusunda ihtilâfa düşen komisyonun bu ilke doğrultusunda bahse konu kelimeyi açık "ت" ile yazdığını; tamamlanan mushafın çoğaltılarak bazı şehirlere gönderildiğini ve bunun dışındaki mushafın yakılmak veya parçalanmak suretiyle ortadan kaldırıldığını aktarmaktadır.³⁸ Konuyla ilgili olarak "التَّائِبُ" kelimesinin yazımına değinmeyen İbn Cüzey'in verdiği diğer bilgiler İbn Atıyye ile örtüşür mahiyettedir.³⁹ Taberî, sahâbenin elinde bulunan diğer

²⁷ Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, "Fezâilü'l-Kur'an", 3. Buhârî'de yer alan her iki rivâyetten anlaşıldığına göre ikinci cem'de Huzeyme'nin yanında bulunan âyetler Ahzâb Sûresi'nin âyetleridir. Tevbe Sûresi'nin son âyetiyle ilgili mesele Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem'de meydana gelmiştir. Tefsirinin mukaddimesinde bu konuya değinen Kurtubî'de İbn Atıyye ile aynı paralelde görüş belirtmiş, Buhârî'deki ilgili hadisleri zikrettikten sonra Taberî'nin görüşünün doğru olmadığını ifade etmiştir. Bk. Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kurân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), 1/50-51.

²⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

²⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

³⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

³¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

³² İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

³³ Buhârî, *el-Cami'u's-sahîh*, "Fezâilü'l-Kur'an", 3.

³⁴ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdulbaki, İbrahîm Atvâ (Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ Babî el-Halebî, 1395), "Tefsîru'l-Kur'an", 44.

³⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

³⁶ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

³⁷ el-Bakara 2/248.

³⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

³⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

mushafların parçalanmak suretiyle imha edildiğinden bahsederken,⁴⁰ İbn Atıyye ve İbn Cüzey ise parçalanma veya yakılma ihtimallerini ileri sürmektedir. Buna ilaveten İbn Atıyye, İbn Cüzey'den farklı olarak iki ihtimal arasında tercihte bulunmakta ve mushafların yakılmak suretiyle imha edildiği görüşünü daha isabetli bulmaktadır.⁴¹ Bu verilerden hareketle, İbn Atıyye'nin sunduğu bazı bilgileri Taberî'den aktardığı; İbn Cüzey'in ise -isim zikretme de- İbn Atıyye'nin aktarımlarını özetlediği söylenebilir.

İbn Atıyye ve İbn Cüzey istinsâh konusuna değindikten sonra Kur'ân'ın noktalanmasına dair bilgilere de yer vermişlerdir. İbn Cüzey'e göre konuyu daha detaylı ele alan İbn Atıyye, noktalama faaliyetinin, Haccâc'ın görevlendirdiği Hasan-ı Basrî ve Yahya b. Ya'mer tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Noktalama faaliyetinin hemen akabinde Yahya b. Ya'mer'in kıraat konusunda bir kitap yazdığından⁴² bahseden İbn Atıyye, İbn Mücâhid'in (ö. 324/936) kıraat hakkındaki kitabını telif etmesine kadar insanların İbn Ya'mer'in kitabından istifade ettiğini belirtmektedir.⁴³ İbn Atıyye, Kur'ân'ın noktalanması hizmetinde emeği geçen diğer âlimlerin isimlerini bazı kaynaklara dayandırarak aktarmaktadır. Buna göre Zübeydî (ö. 379/989), *Tabakât* adlı eserinde mushafı noktalama işini ilk kez Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin yaptığını belirtmiş,⁴⁴ ayrıca İbn Sîrîn'e (ö. 110/729) ait bir mushafın Yahya b. Ya'mer tarafından noktalandığından bahsetmiştir.⁴⁵ Ebü'l-Ferec de Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın (ö. 53/673) Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye mushafı noktalamayamı emrettiğini kaydetmiştir. Câhız'ın (ö. 255/869) *Kitâbü'l-Emsâr*'ına da müracaat eden İbn Atıyye, söz konusu kaynağa atıfla noktalama faaliyetini ilk yapan kişinin Nasr b. Âsım (ö. 89/708) olduğunu aktarmaktadır.⁴⁶ İbn Cüzey ise noktalama işini yapanların isimlerini zikretmekle yetinmiştir. Onun verdiği bilgiye göre noktalama işini ilk olarak Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) talimatıyla Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714) yapmıştır. Ayrıca İbn Cüzey, noktalama işinin ilk kez Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708) veya Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) tarafından yapıldığını da nakletmektedir.⁴⁷

Kaynaklarda yer alan bilgilerden hareketle Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması çalışmalarında Ebü'l-Esved ed-Düelî, İbn Ya'mer ve Nasr b. Âsım gibi isimlerin yer aldıkları anlaşılmaktadır.⁴⁸ Hem İbn Atıyye hem de İbn Cüzey'in konu hakkında verdiği bilgiler, kaynaklardaki malumatla paralellik arz etmektedir. Ne var ki İbn Cüzey konuyu oldukça dar çerçevede işlerken İbn Atıyye ise konu hakkındaki bilgileri farklı kaynaklardan bir araya getirmiş, lâkin okuyucuyu mutmain edecek net bir bakış açısı ortaya koymamıştır.

⁴⁰ et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/63.

⁴¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/49.

⁴² İbn Ya'mer hakkında bilgi veren kaynaklar, onun kıraate dair böyle eserine yer vermemektedir. Bk. Celal Kırca, "İbn Ya'mer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/447.

⁴³ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/50.

⁴⁴ Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn* (Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1934), 21.

⁴⁵ Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, 29.

⁴⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/50.

⁴⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/7.

⁴⁸ Kur'ân'ın noktalanması süreciyle ilgili bk. Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *el-Mukni' fi resmi mesâhifi'l-emsâr*, thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.), 5-6; Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kurân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1957), 1/250-251; Subhî Sâlih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kurân* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977), 90-94; İsmail Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 230-231.

1.3. İsti'âze Bahsi

Kıraat ve tefsir kaynaklarında isti'âze için müstakil başlıkların oluşturulup konu hakkında gerekli bilgilere yer verildiği görülmektedir.⁴⁹ İbn Atıyye, mukaddimesinin son babını; İbn Cüzey ise ikinci mukaddimesinin ikinci babını isti'âzeye ayırmakta ve konuyla ilgili serdedilen bilgilere yer vermektedir.

İbn Atıyye isti'âze bahsine “*Kur'ân okuduğun zaman, kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.*”⁵⁰ âyetindeki geçmiş zamanın gelecek hakkında kullanıldığına işaret etmekle başlamaktadır. Âlimlerin ittifakına göre isti'âze, Kur'ân okuyucusunun “*أعوذ بالله من الشيطان الرجيم*” demesinden ibarettir ve Kur'ân'dan bir âyet değildir. Yine âlimler, namazın dışında kalan bütün Kur'ân okumalarında isti'âzenin lüzumu ve güzel olduğu konusunda hemfikirdirler.⁵¹ İbn Cüzey ise konuyla ilgili olarak isti'âzenin kıraatten önce yapılacağını, ister sûreye başlarken isterse sûrenin herhangi bir yerini okurken isti'âzenin mendûb olduğunu ifade etmektedir.⁵²

Her iki müfessirin, namazda isti'âzenin hükmü konusunda bazı âlimlerin görüşlerine müracaat ettikleri görülmektedir. İbn Atıyye'nin naklettiğine göre namazda isti'âze getirme konusu ihtilâfıdır. İbn Sîrîn, İbrahim en-Neha'î (ö. 96/714) ve bir grup âlim, namazın her rekâtında isti'âzede bulunur, her Kur'ân okumaya teşmîl olan isti'âze emrine uyarlardı.⁵³ Hanefî ve Şafî'ler ise namazın sadece ilk rekâtında isti'âze getirirlerdi. Zira onlara göre namazdaki bütün kıraat tek bir kıraat gibidir.⁵⁴ İmam Mâlik'in (ö. 179/795) kanaatini en son zikreden müellif, onun farz namazlarda isti'âze yapılmayacağı görüşünü nakletmektedir.⁵⁵ Müellifin ifadesine göre İmam Mâlik, isti'âze'nin Ramazan'da terâvih namazında yapılacağı ve namazdaki isti'âze ile ilgili Hz. Peygamber'den (sav) gelen bir bilginin olmadığı kanaatini taşımaktadır.⁵⁶ İbn Cüzey, İbn Atıyye'den farklı olarak önce İmam Mâlik'in görüşüne yer vermekle birlikte onun görüşünü farz namazla sınırlamamaktadır. Daha sonra Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Şafî'nin (ö. 204/820) görüşünü, son olarak da isti'âzeyi her rekâtta gerekli görenlerin görüşünü nakletmektedir. İbn Cüzey ayrıca İmam Mâlik'in ve her rekâtta isti'âze edenlerin delillerinden bahsetmektedir. Buna göre İmam Mâlik'in görüşü, Medine ehlinin uygulamasına, diğerlerinin görüşü ise her hâlükârda isti'âzeyi emreden âyete dayanmaktadır.⁵⁷

⁴⁹ İsti'âze konusuna yer veren bazı eserler için bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/111-114; Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *et-Teysîr fi'l-kırâti's-seb'*, thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz (Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1437), 211/214; Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430), 1/29-99; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/86-91; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâti'l 'aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/243-259.

⁵⁰ en-Nahl 16/98.

⁵¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58.

⁵² İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁵³ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58. Ayrıca bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1405), 5/12; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1409), 1/13; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/86.

⁵⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58. Ayrıca bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/13-14; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/86; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/258.

⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 5/12; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*, 1/86; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/258.

⁵⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58.

⁵⁷ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

İsti'âze konusunda İbn Cüzey'e göre daha fazla rivâyete yer veren İbn Atıyye, yukarıdaki âyetin yorumuyla ilgili ez-Zehrâvî'nin (ö. 431/1040)⁵⁸ görüşüne de yer vermektedir. Buna göre yukarıdaki âyet, namazdaki okuyuş hakkında nâzil olmuştur. Namaz haricinde isti'âze yapmak farz olmamakla beraber tavsiye edilmiştir. İsti'âze'nin sadece Hz. Peygamber'e (sav) farz olduğuyla ilgili bir görüşten de bahseden İbn Atıyye bu görüşün sahibini belirtmemektedir.⁵⁹

İbn Atıyye ve İbn Cüzey'in, mukaddimelerinde zikrettikleri isti'âze lafızlarını şöyle sıralayabiliriz:

a. "أعوذ بالله من الشيطان الرجيم". Her iki müfessirin ilk sırada yer verdiği bu lafız, kurrâya göre tercih edilen lafızdır. İbn Atıyye, Kur'ân kaynaklı olması yönüne işaret ederken İbn Cüzey Hz. Peygamber (sav) kanalıyla gelmesine vurgu yapmaktadır.⁶⁰

b. "أعوذ بالله العظيم من الشيطان الرجيم". İbn Atıyye, Süleyman b. Sâlim kanalıyla naklettiği isti'âze lafzını, rivâyette geçen "إن الله هو السميع العليم بسم الله الرحمن الرحيم" ziyadesiyle birlikte zikrederken, İbn Cüzey, ikinci sırada yer verdiği bu lafzın sonradan ihdas olduğuna dikkat çekmektedir.⁶¹

c. "أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم". İbn Atıyye, İbn Abbas'tan (ö. 68/687) aktardığı rivâyette "أعوذ" yerine "أستعيز" ifadesinin yer aldığı veche yer vermektedir. İbn Cüzey ise bu vechin de Hz. Peygamber'den (sav) gelen rivâyetler arasında olduğunu belirtmektedir.⁶²

d. "أعوذ بالله المجيد من الشيطان المرید". İbn Atıyye bu lafzı, bazı okuyucuların isti'âze sigasına yapmış oldukları ilaveler kabilinden değerlendirmektedir. Bu tür vecihler hakkındaki kanaatini de ifade eden müellif, bu tür lafızları güzel bir bid'at olarak değerlendiremeyeceği gibi caiz olarak görmesinin de mümkün olmadığını belirtmektedir. İbn Cüzey ise bu lafzı, sonradan ihdas edilen vecihler arasında saymaktadır.⁶³

e. "أعوذ بالله القوي من الشيطان الغوي". İbn Atıyye'nin değinmediği bu vechi İbn Cüzey, ikinci ve dördüncü sırada verilen vecihler gibi değerlendirmektedir.⁶⁴

İsti'âze bahsinin izahında İbn Atıyye'nin daha fazla kaynağa müracaat ettiğini, İbn Cüzey'in ise sade ve öz bilgileri vermekle yetindiğini ve İbn Atıyye'ye göre konuyu daha sistematik bir şekilde ele aldığını söylememiz mümkündür.

1.4. Besmele Bahsi

Besmele, âlimlerin hakkında müstakil bablar oluşturduğu ve detaylı izahlar yaptığı konulardandır.⁶⁵ İbn Atıyye besmele mevzusuna Fâtiha Sûresi'nin tefsiri esnasında yer vermektedir. Onun bu tavrı, Taberî gibi besmele konusuna Fâtiha Sûresi tefsiri bağlamında değinen müfessirlere tâbi olmasıyla izah edilebilir. İbn Cüzey ise besmele hususunu ikinci mukaddimesinin son babında ele almaktadır.

⁵⁸ İbn Atıyye'nin, görüşüne başvurduğu âlimlerden olan Zehrâvî hakkında malumat için bk. Ablay, *Endülüsi Tefsir Geleneğinde Kıraat İbn Atıyye Örneği*, 70-71.

⁵⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58.

⁶⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁶¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁶² İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁶³ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/58; İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁶⁴ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/40.

⁶⁵ Besmele konusuna yer veren bazı eserler için bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/114-133; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/99-156; Dâni, *et-Teysîr fi'l-kirâti's-seb'*, 215-216; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/259-274.

İbn Atıyye önce bismelenin el-Fâtiha'dan bir âyet olduğuna işaret eden zayıf rivâyetleri zikretmektedir. Devamında ise konuyla ilgili sahih rivâyetleri naklederek bismelenin el-Fâtiha'dan bir âyet olmadığını ispat yoluna gitmektedir. İbn Atıyye, bismelenin her sûrenin evvelinde bir âyet olduğuna dair Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) görüşünü naklettikten sonra şâz olan bu görüşün ulemâ tarafından reddedildiğini belirtmektedir.⁶⁶ İbn Cüzey ise konuya, Neml Sûresi⁶⁷ hariç, bismelenin el-Fâtiha veya başka bir sûreden âyet olmadığını ileri süren İmam Mâlik'in görüşüyle giriş yapmaktadır. Daha sonra besmeleyi el-Fâtiha'dan bir âyet kabul eden İmam Şâfiî'nin; her sûrenin evvelinden âyet kabul eden İbn Abbas'ın görüşlerini vermekte ve sırasıyla her üç âlimin delillerini zikretmektedir.⁶⁸ İbn Atıyye ve İbn Cüzey'in bismelenin âyet olup olmadığıyla ilgili rivâyetlere yer vermekle beraber konuyu mensup oldukları mezhep imamının görüşü doğrultusunda işledikleri dikkat çekmektedir.

Besmele konusunda İbn Cüzey'in değindiği diğer bir husus sûreye besmeleyle başlama meselesidir. Buna göre o, Tevbe Sûresi dışındaki sûrelerde besmele çekilmesi gerektiğini, sûrenin herhangi bir yerinden başlayan kimsenin ise Ebû Amr ed-Dânî'ye göre besmele konusunda muhayyer olduğunu, bazılarına göre ise besmeleyi terk etmesi gerektiğini belirtmektedir. Yine İbn Cüzey, bir sûreyi bitirip diğer sûreye başlayan kimsenin besmeleyi okuyup okumamasında kurrânın ihtilâf ettiğini aktarmaktadır.⁶⁹

Bismelenin açıktan veya gizli okunmasına da temas eden İbn Cüzey, Mâlikîler'e göre namazda besmele okunmadığını; Şâfiîler'e göre cehrî namazlarda açıktan, hafî namazlarda ise gizli; Hanefîler'e göre her iki durumda da bismelenin gizli okunacağını ifade etmektedir. Zikri geçen görüşlerin delillerinden de bahseden İbn Cüzey'in, Hanefîler'in uygulaması hakkında delil zikretmediği görülmektedir.⁷⁰

2. Sadece İbn Atıyye Mukaddimesinde Yer Alan Kıraat Konuları

İbn Atıyye, İbn Cüzey'den farklı olarak mukaddimesinin dördüncü babını yedi harf konusuna ayırmıştır. İbn Atıyye'den önce birçok âlim eserlerinde yedi harf konusuna yer vermişler ve konu hakkında görüş beyan etmişlerdir. Bu meyanda özellikle Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Ebü'l-Fazl er-Râzî (ö. 290/903), Taberî, Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö. 403/1013), Mekî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ve Ebû Amr ed-Dânî gibi zevâtın isimlerini zikretmemiz mümkündür.⁷¹

İbn Atıyye'den sonra gelen İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1200), Kurtubî ve İbn Kesîr gibi âlimler de tefsirlerinin mukaddimelerinde yedi harf konusuna değinmişlerdir. İbn Cüzey ise tefsirinin mukaddimesinde yedi harf konusuna yer vermemiştir. Halbuki İbn Atıyye, İbn Cüzey'in tefsirdeki en önemli referanslarından biridir.⁷² Bu başlıkta İbn Atıyye'nin yedi harf konusuna yaklaşımı ele alınacaktır.

⁶⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/60.

⁶⁷ en-Neml 27/30.

⁶⁸ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/42.

⁶⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/42.

⁷⁰ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/42. Konuyla ilgili olarak Hanefî ve Şâfiî mezhebinin görüş ve delillerini görmek için ayrıca bk. Mehmet Bağış, "Ahkâm Âyetlerinin Tefsirinde Mezhebe Bağlılık (Beydâvî ve Nesefî Örneği)", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10/23 (Aralık 2019), 637-641.

⁷¹ Yedi harf konusunun yer aldığı diğer eserler için bk. Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2013), 22-25.

⁷² Ahmet Özel, "İbn Cüzey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/406.

2.1. Yedi Harf

İbn Atıyye, yedi harf konusuna tahsis ettiği babı, sahih kaynaklarda yer alan “*Şüphe yok ki bu Kur’ân, yedi harf üzere nâzil olmuştur. Ondan kolayınıza geleni okuyun.*”⁷³ hadisi ile başlıklandırmaktadır.⁷⁴ Hz. Ömer ile Hişâm b. Hakîm (ö. 15/636) arasında vuku bulan ihtilâfı konu alan hadisten başka yedi harf hakkında dört hadise daha yer veren müellif, konuyu başta zikrettiği hadis ekseninde şekillendirmektedir. Âlimlerden bazısının, bu hadisin manası konusunda ihtilâf ettiklerinden bahseden İbn Atıyye, ileri sürülen görüşlerden bir kısmını şu şekilde sıralamaktadır:

a. Yedi harf, “تعال، أقبل، إلي، نحوي، قصدي، أقرب، جيء” kelimelerinde olduğu gibi aynı manaya gelen farklı lafızlardır.

b. İbn Şihâb’ın (ö. 124/742) ifade ettiği üzere yedi harf, aynı kapsamda olan konularla ilgili olup, helalin haram, haramın helal kılınması gibi bir mahiyette değildir.⁷⁵

c. Yedi harf, Kur’ân-ı Kerîm’deki va’d, va’id, emsâl, emir, nehiy, kasas ve mücâdele manalarına gelmektedir.

İbn Atıyye, yukarıdaki görüşlerden ikincisinin ihtimal dahilinde, diğerlerinin ise zayıf olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶

Bu açıklamalarından sonra konuyla ilgili değerlendirmelerini Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî’nin (ö. 403/1013) görüşleri üzerine bina eden müellif, yedi harfin izahı sadedinde de onun tespitlerine müracaat etmektedir. Buna göre Bâkılânî’nin kıraat ihtilâflarını açıkladığı yedi vecih şöyledir:

a. Harekenin değişip mana ve suretin değişmediği kıraat farklılığı: “هَنَّ أَطَهْرُ”⁷⁷ → “هَنَّ أَطَهْرُ”⁷⁸

b. Suretin değişmeyip mananın değiştiği kıraat farklılığı: “رَبَّنَا بَاعِدْ”⁷⁹ → “رَبَّنَا بَاعِدْ”⁸⁰

c. Sureti değişmeyip harf ve mananın değiştiği kıraat farklılığı: “نُنَشِّرُهَا”⁸¹ → “نُنَشِّرُهَا”⁸²

⁷³ Buhârî, *el-Cami’u’s-Sahih*, "Fezâilü'l-Kur’ân", 5; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’s-Sahih*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrût: Dâru lhyâit-Turâsi'l-Arabî, 1374), "Selâtü'l-Müsâfirîn", 270; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Vitr", 22; Tirmizî, *es-Sünen*, "Kıraat", 11; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî Nesâî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1421), "İftitâh", 37; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsân fî takrîbi sahih-i İbn Hibbân*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1408), 3/16-17; Ahmed b. Hüeyin Beyhakî, *Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ata (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424), 2/208.

⁷⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/43.

⁷⁵ İbn Şihâb ez-Zührî’nin bu görüşü, yedi harf ile alakalı Müslim’de geçen hadisin açıklamasında yer almaktadır. Bk. Müslim, *el-Câmi’u’s-Sahih*, "Selâtü'l-Müsâfirîn", 48.

⁷⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/43.

⁷⁷ Hüd 11/78.

⁷⁸ Şâz kategorisinde yer alan kıraat ihtilâfı için bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fî şevâzîl-Kur’ân*, thk. G. Bergstraesser (Beyrût: Müessesetü’r-Rayan, 2009), 60; Ebu’l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî Tebyîni Vucûhi Şevâzîl-kıraat*, thk. Muhammed b. İd eş-Şa’bânî (Mısır: Dâru’s-Sahâbe Li’t-Türâs, 2008), 324.

⁷⁹ Sebe’ 34/19.

⁸⁰ Sahih olarak değerlendirilen kıraat ihtilâfı için bk. İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/350; Dimyâtî, *İthâfu fudalâ-i’l-beşer*, 2/386.

⁸¹ el-Bakara 2/259.

⁸² Sahih olarak değerlendirilen kıraat ihtilâfı için bk. Dâni, *et-Teysîr fî’l-kırâati’s-seb’*, 318; İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/231.

d. Sureti değişip mananın değişmediği kıraat farklılığı: “كَالْعَيْنِ الْمُنْفُوشِ”⁸³ → “كَالصُّوفِ”⁸⁴

e. Suret ve mananın değiştiği kıraat farklılığı: “وَطَلَعَ مَنْضُودٍ”⁸⁵ → “وَطَلَعَ مَنْضُودٍ”⁸⁶

f. Takdim-tehirden kaynaklanan kıraat farklılığı: “وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ”⁸⁷ → “وَجَاءَتْ”⁸⁸

g. Ziyade-noksanlıkla ilgili kıraat farklılığı: “تَسْنَعُ وَتَسْعُونَ نَعَجَةً”⁸⁹ → “تَسْنَعُ وَتَسْعُونَ نَعَجَةً”⁹⁰

Bâkılânî'nin naklettiği yukarıdaki vecihler,⁹¹ daha öncesinde İbn Kuteybe (ö. 276/889) tarafından tespit edilmiştir.⁹² Tefsirinin çeşitli yerlerinde her iki âlimin görüşlerine atıfta bulunan İbn Atıyye,⁹³ yedi harf konusunda sadece Bâkılânî'nin izahlarını öne çıkarmaktadır. Bu durumun, hem Bâkılânî hem de İbn Atıyye'nin Mâlikî-Eş'arî çizgisinde olmasıyla⁹⁴ irtibatlandırılması muhtemeldir.

İbn Atıyye yedi harf konusunda Bâkılânî'yi eleştirmekten de geri durmamıştır. Bâkılânî'ye göre yedi harfin yedi lügat olduğunu iddia edenlerin görüşleri bâtıldır. Buna delil olarak ise Hz. Ömer, Übey, Hişâm ve İbn Mes'ûd'un lügatlerinin bir olmasına karşın okuyuşlarının farklı oluşunu ve bu yüzden birbirlerini inkâr etmelerini ileri sürmektedir.⁹⁵ İbn Atıyye bu görüşe karşı çıkmakta ve yedi harfin Arap kabilelerinden yedisinin lügati olduğunu şiddetle savunmaktadır. Bâkılânî'nin ileri sürdüğü delil hakkında ise Hz. Ömer ve Hişâm'ın Kureyş, Übey'in Ensar, İbn Mes'ûd'un ise Hüzeyl kabilesine mensup olduğunu ve lügatlerinin zaman zaman farklılık gösterdiğini, birbirlerine itirazın da bu farklılık sebebiyle vuku bulduğunu ifade etmektedir.⁹⁶

İbn Atıyye, Bâkılânî'nin konuyla alakalı diğer görüşlerini de tartışmaya açık eleştirdikten sonra, kendi tercihinde destek mahiyetinde Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ve bazı âlimlerin yedi harfe dair mezkûr hadisi, “Kur'ân'ın yedi kabileye ait yedi lehçe üzere inmesi”⁹⁷ şeklinde anladıklarını ileri sürmektedir. Müellifin ifadesine göre bu kabilelerin aslı Kureyş'tir. Daha sonra Hz. Peygamber'in (sav) süt emdiği yıllarda bir müddet kaldığı

⁸³ el-Kâri'a 101/5.

⁸⁴ Şâz kategorisinde yer alan kıraat ihtilâfı için bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 178.

⁸⁵ el-Vâkı'a 56/29.

⁸⁶ Şâz kategorisinde yer alan kıraat ihtilâfı için bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 151.

⁸⁷ Kâf 50/19.

⁸⁸ Şâz kategorisinde yer alan kıraat ihtilâfı için bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi şevâzî'l-Kur'ân*, 144; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, 631.

⁸⁹ Sâd 38/23.

⁹⁰ Şâz kategorisinde yer alan kıraat ihtilâfı için bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/177; Abdülatîf Hatîb, *Mu'cemu'l-kıraat* (Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000), 8/93.

⁹¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/43.

⁹² Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü Müşkilî'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 31-32.

⁹³ İbn Kuteybe'nin isminin zikredildiği yerler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/97, 110, 120, 162, 481, 543; 2 /27, 67, 200, 369, 508; 3/129, 171; 4/282, 454, 527; 5/89, 226, 477. Bâkılânî'nin isminin zikredildiği yerler için bk. İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/117, 554, 558; 2/215, 550; 3/292, 307, 321; 4/388, 514.

⁹⁴ Birışık, “İbn Atıyye el-Endelüsi”, 19/339; Ablay, *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat İbn Atıyye Örneği*, 51, 55.

⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/44.

⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/44-45.

⁹⁷ Yedi harfin, Arap kabilelerinden yedisinin dili olarak değerlendirilmesi noktasında Ebû Ubeyd ve diğer âlimlerin görüşlerine dair bir değerlendirme için bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 124-129.

Benû Sa'd b. Bekr ve o civarda bulunan Kinâne, Sakif, Esed, Hüzeyl, Huza'a ve Dabbe kabileleri gelmektedir ki Kur'ân bu zikredilen kabilelerin lehçeleri ile inmiştir.⁹⁸

İbn Atıyye'nin yedi harfe bakışını özetlemesi bakımından şu ifadeleri önem arz etmektedir:

"Hz. Peygamber'den (sav) gelen 'Kur'ân yedi harf üzere nâzil olmuştur.' sözü şu manadadır: Kur'ân'da yedi kabilenin kullandığı sözcükler vardır. Kur'ân, bütün bu kabilelerin diliyle inmiştir. Söz konusu sözcükler, manaya, lafzın en fasih ve en veciz oluşuna bağlı olarak kimi zaman Kureyş'in, kimi zaman Hüzeyl'in, kimi zaman da diğer bir kabilenin lügatına göre ifade edilir."⁹⁹

Bu duruma örnek olabilecek bazı kelimelerin kullanımından bahseden İbn Atıyye, yedi harfin Allah tarafından Peygamber'ine mübah kılındığını ve Cebrâil'in (as) de ona i'cazlı bir şekilde arz ettiğini zikretmektedir. İbn Atıyye daha sonra yedi harf hadisinde geçen "Ondan kolayınıza geleni okuyunuz." ifadesine değinmekte ve bu ifadeden, sahâbenin lafızları istedikleri gibi değiştirebilecekleri ruhsatının çıkmayacağını, aksi takdirde "Şüphesiz, Kur'ân'ı indiren ve onu koruyacak olan da elbette biziz."¹⁰⁰ âyetindeki anlamın ortadan kalkacağını belirtmektedir.¹⁰¹

İbn Atıyye, bu babın sonunda, Kur'ân'ın çoğaltılmasıyla başlayıp kıraat imamlarının ortaya çıkmasına kadarki süreci özetleyen bilgilere yer vermektedir ki bu bilgiler kısmen Kur'ân'ın cem'iyile ilgili beşinci babda da geçmektedir. Bu bağlamda İbn Mes'ûd'un mushafına değinen müellif, onun kendine ait Mustafa' imha ettirmediğini, Mushafında tefsire dair birçok bilginin yer aldığını ve bu durumun karışıklığa neden olduğunu, ancak âlimlerin onun kıraatini kabul etmediklerini kaydetmektedir.¹⁰²

İbn Atıyye yedi harf bahsini nihâyete erdirirken yedi kıraat imamının ortaya çıkış sürecine değinmektedir. Ona göre farklı şehirlerde yer alan kurrâ, özellikle Mushaf hattına muvâfik kıraatleri araştırmışlar ve ictihadlarına göre okumuşlardır.¹⁰³ Böylece yedi ve diğer kıraat imamları hususu ortaya çıkmıştır. Kur'ân'ın yedi kıraat üzere asırlarca okunmaya devam ettiğini belirten müellif, üzerinde icma' olan bu kıraatlerin namazda okunduğunu, üzerinde icma' gerçekleşmeyen şâz kıraatlerle ise namaz kılınamayacağını ifade etmektedir. İbn Atıyye ayrıca bazı şahsi Mushaflardaki tefsir kabilinden açıklamaları kastederek sahâbe ve tâbiîn âlimleri kanalıyla gelen bu tür bilgilerin, kendilerine ait rivâyetler olarak görülmesi gerektiğini kaydetmekte, söz konusu rivâyetlerin kıraat olarak algılanmaması gerektiğine vurgu yapmaktadır.¹⁰⁴ Şâz kıraatleri rivâyet edenlere güvenilmeyeceğini vurgulayan müellif, örnek olarak Ebû's-Semmâl (ö. 160/777)¹⁰⁵ ve ona yakın olanlara dikkat çekmektedir.¹⁰⁶

⁹⁸ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/45-46.

⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/46.

¹⁰⁰ el-Hicr 15/9.

¹⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/46-47.

¹⁰² İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/47-48.

¹⁰³ Kurrâ'nın ictihad ederek okuması, kendi anlayışlarına göre değil, rivâyet edilen mevcut kıraat ihtilâfları içinden, öncekilerin okuyuşuna tâbi olarak okumaları şeklinde anlaşılmalıdır.

¹⁰⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/48.

¹⁰⁵ Asıl adı, Ka'neb b. Hilâl b. Ebî Muğis b. Hilâl b. Ebî Ka'neb el-Adevî el-Basrî olup şâz kıraatleri rivâyet etmesiyle bilinir. Bk. Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413), 9/576; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/16; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesser (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 2/27.

¹⁰⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/48.

3. Sadece İbn Cüzey Mukaddimesinde Yer Alan Kıraat Konuları

İbn Atıyye'den iki asır sonra tefsirini kaleme alan İbn Cüzey'in, İbn Atıyye'den farklı olarak, kıraat ilmiyle alakalı bazı özel hususlara temas ettiği anlaşılmaktadır. Bu farklılık, İbn Cüzey'in daha fazla kaynak birikimine sahip olmasından veya tefsirini yazdığı dönemdeki ihtiyaçtan kaynaklı olabilir. Bu kısımda, İbn Cüzey'in kıraat ilmiyle ilgili müstakil olarak değindiği bazı hususlara ve tecvid ilminin en önemli konularından olan vakf meselesine yer verilecektir.

3.1. Kıraatler

İbn Cüzey, dördüncü babın alt başlığında; sekizinci babın ise tamamında kıraat ilmine dair çeşitli hususları işlemektedir. Kıraatleri, rivâyet ve zabt bakımından hadislerle benzeterek meşhur ve şâz diye iki kısımda değerlendiren İbn Cüzey, yedi kıraat imamını ve onlara tâbi olan üç imamla beraber on kıraat imamını meşhur; bunların dışında kalanları ise -lafız yönüyle fasih, mana yönüyle güçlü dahi olsa- nakil yönünden şâz olarak vasıflandırmıştır. Önce, İbn Mücâhid'in tasnifinde de yer aldığı şekliyle¹⁰⁷ yedi kıraat imamının isimlerini zikreden müellif, yine meşhur olarak değerlendirdiği üç kıraat imamını, Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821), İbn Muhaysın (ö. 123/741) ve Yezîd b. el-Ka'ka' (ö. 130/747)¹⁰⁸ şeklinde sıralamıştır.¹⁰⁹ Görüldüğü üzere o, genel kabulün aksine Halef b. Hişâm'ın (ö. 229/844) yerine İbn Muhaysın'a yer vermiştir. İbn Muhaysın'ı ilk defa el-Enderâbî (ö. 477/1077) on kıraat imamı içerisinde zikretmiş,¹¹⁰ tasnifinde ona dördüncü imam olarak yer vermiştir.¹¹¹ Daha sonra da İbn Muhaysın'ı on kıraat imamından biri olarak kaydeden âlimler olmuştur. Lâkin bu girişimler onun "aşere" sistemi içerisinde yer almasına yetmemiştir.¹¹² Muhtemeldir ki İbn Cüzey bu tercihinde, bahsi geçen âlimlerin tasniflerini dikkate almış, Halef b. Hişâm'a on kıraat içerisinde yer vermemiştir.

İbn Cüzey, sıhhat şartlarını sağlamayan kıraatlerle Kur'ân okumanın caiz olmadığına dikkat çekerek, mushaf hattı, Arap dili ve nakil kriterlerine işaret etmektedir. Devamında, kurrânın ihtilâflarının ferş ve usûl cihetiyle meydana geldiğini belirten müellif, ilgili kavramların tanımını vermektedir. Buna göre ferşî farklılıklar genel bir kurala bağlı olmaksızın manaya etki edip etmemeleri bakımından iki kısımdan oluşurken usûle dair farklılıkların manaya bir etkisi yoktur. Usûl farklılıklarının kaidelerine de değinen İbn Cüzey usûl kurallarına dair kısa izahlarda bulunmaktadır.¹¹³

İbn Cüzey, dördüncü babda, Kur'ân ile ilişkisi bağlamında kıraatlerden bahsederken, eserinde kıraatleri ele alma metoduna dair bazı bilgileri paylaşmaktadır. Bu bilgiler, gerek tefsirinin mukaddimelerinde gerekse tefsir kısmında yer alan kıraat meselelerini yorumlamamız ve müellifin kıraat konularına yaklaşımını tespit edebilmemiz adına

¹⁰⁷ Bilindiği üzere meşhur ve mütevatir olarak kabul edilen yedi kıraat imamını ilk olarak *Kitâbü's-seb'a* adlı eserinde bir araya getiren kişi İbn Mücâhid'dir. Onun tasnifine göre yedi kıraat imamı, Medîne'den Nâfi b. Abdurrahmân (ö. 169/785), Mekke'den Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738), Basra'dan Ebû Amr b. el-Alâ (ö. 157/770), Şam'dan İbn Âmir (ö. 118/736), Kûfe'den Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773) ve Kisâî'den (ö. 189/805) oluşmaktadır. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraat*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400), 53-85.

¹⁰⁸ Ebû Ca'fer Yezîd b. el-Ka'ka' el-Mahzûmî el-Medenî.

¹⁰⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/10, 16.

¹¹⁰ Tayyar Altıkulaç, "İbn Muhaysın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1999), 20/209-210; Abdülhamit Birişik, *Kıraat İlmi ve Tarihi* (Bursa: Emin Yayınları, 2004), 98.

¹¹¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Ömer Enderâbî - Ahmed Nusayyif el-Cenâbî, *Kirââtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 28.

¹¹² Altıkulaç, "İbn Muhaysın", 20/210.

¹¹³ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/16-17.

önemlidir. Müfessir burada, Nâfi' kıraatini öncelediğini kaydetmektedir. Buna sebep olarak da Nâfi' kıraatinin Endülüs bölgesinin yaygın kıraati olmasını ve Nâfi' kıraatine uymakla Medine'ye uymuş olmayı göstermektedir. İbn Cüzey, mana ve i'rab yönünden faydalı bulduğu diğer kıraatlerden de yararlandığını ifade etmektedir. Ayrıca kendisinin kıraat hakkında kitaplar telif ettiğini,¹¹⁴ bu sebeple tefsirinde konuyla ilgili gâyet özet bilgilere yer verdiğini söylemektedir.¹¹⁵ Yeri gelmişken, İbn Atıyye'nin, İbn Cüzey'e nispetle, mananın anlaşılmasına katkısı olduğunu düşündüğü bütün kıraatleri, sahih-şaz ayrımı gözetmeksizin tefsirinde ele aldığını hatırlatmamız gerekir.¹¹⁶ Her iki müfessirin bu tavrının tefsirlerinin mukaddimelerine de yansıdığı ve bu manada İbn Cüzey'in, mukaddimesinde ele aldığı kıraat konularının izahında ihtisar yolunu seçtiği söylenebilir.

3.2. Vakflar

İbn Cüzey'in mukaddimesinde, İbn Atıyye'den farklı olarak ele aldığı diğer bir konu vakflardır. Konunun kıraatle ilgisinden olsa gerek müfessir, kıraatlerden bahsettiği sekizinci babdan hemen sonra vakflar konusuna değinmektedir. Vakfların, mana ve i'rab yönünden tâm, hasen, kâfi ve kabîh şeklinde dört kısma¹¹⁷ ayrıldığını belirten İbn Cüzey'in bu tasnifiyle beraber Endülüs'lü kıraat âlimi ed-Dânî'nin sınıflandırmasına tâbi olduğu söylenebilir.¹¹⁸ Müellif, vakf kısımları hakkındaki tercihini bu şekilde ortaya koyarken her bir maddenin izahına dair -âyetten örnek vermeksizin- kısa açıklamalarda bulunmaktadır.¹¹⁹

İbn Cüzey, vakflar başlığı altında âlimlerin konu hakkındaki ihtilâflarına da dikkat çekmektedir. Bu bağlamda müellif, mana veya i'rabdan kaynaklanan söz konusu ihtilâfların, vakfların çoğu için geçerli olduğunu ve bu konudaki görüşlerin bir kısmının tercihe şayan, bazısının eleştirilebilir, kiminin ise bâtil olabileceğini belirtmektedir. Vakfla ilgili izahlarının sonunda "Tenbîh" ifadesiyle yeni bir alt başlık açan müfessir, vakflarla ilgili zikrettiği hususların öteden beri amel edilegelen ve kıraat üstadlarının da uyguladığı esaslar olduğunu vurgulamaktadır. Önceki âlimlerin vakf konusundaki tavrına da değinen İbn Cüzey, onların âyet başlangıçlarını gözeterek âyet başlarında durduklarını, sanki bu durumun yazıdaki satır başına/paragrafa ve şiirdeki kafiye benzediğini ifade etmektedir. Ayrıca o, Tirmizî'de yer alan ve Ümmü Seleme (r. anha) validemizden rivâyet edilen

¹¹⁴ İbn Cüzey'in kıraate dair *Usûlü'l-kurrâi's-sitte gayre Nâfi'* ve *el-Muhtasarü'l-bârî fi kırâati'n-Nâfi'* adlı eserleri bulunmaktadır. Bk. Özel, "İbn Cüzey", 19/407.

¹¹⁵ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/10.

¹¹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharrer*, 1/34.

¹¹⁷ Âlimlerin çoğunun belirlediği bu dörtlü tasnifin dışında üçlü veya daha fazla tasnife giden âlimler de bulunmaktadır. Örneğin konuyla ilgili ilk eser yazan âlimlerden olan İbnü'l-Enbârî (ö. 328/939) vakfları, tâm, hasen ve kabîh şeklinde üçlü tasnife tâbi tutmuştur. Bk. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Matbûâti Mecme'i'l-lügati'l-Arabiyye, 1391), 149. en-Nehhâs (ö. 338/950), tâm, kâfi, hasen ve salih şeklinde vakfları taksim ederken İbn Evs el-Mukrî (ö. 366/978) ise bu tasnifteki salih maddesini dışarıda bırakmıştır. Üşmûnî'nin (918/1513) vakf sınıflandırmasında ise tam, kâfi, hasen, salih ve kabîh başlıkları yer almaktadır. Bk. Yakup Uzun, "Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ" 44 (2021), 175-184. Vakflar hakkında bilgi ve telif edilen eserler için bk. Abdurrahman Çetin, "Vakf ve İbtidâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/461-463.

¹¹⁸ ed-Dânî'nin vakfın kısımlarına yönelik açıklamaları için bk. Ebû Amr Osman b. Saîd Dâni, *el-Müktefâ fi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dâru Ammâr, 1422), 8-16.

¹¹⁹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/17.

“Rasûlüllah (sav) âyet âyet keserek kıraat ederdi. “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” dedikten sonra dururdu. “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” der yine dururdu.”¹²⁰ rivâyetiyle bu tespitini desteklemektedir.¹²¹

Sonuç

Endülüs coğrafyasında iki asır arayla yaşayan ve tefsirlerinde ziyadesiyle kıraat ihtilâflarına değinen İbn Atıyye ve İbn Cüzey’in, mukaddimelerinde kıraat ilmini ilgilendiren konulara da yer verdikleri, söz konusu konuların kısmen birbiriyle örtüştüğü bazen de farklılık arz ettiği müşahede edilmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçların şu şekilde sıralanması mümkündür:

1. İbn Atıyye ve İbn Cüzey mukaddimleri, genelde Kur’ân ilimleri, özelde kıraat meseleleri bakımından zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu manada her iki müfessir, mukaddimelerinde, kendinden önceki birikimden ziyadesiyle istifade etmiştir.

2. İbn Atıyye konuların izahında, istifade ettiği âlimleri ve eserleri zikrederken, İbn Cüzey’in sadece bilgiyi vermekle yetindiği, müşahede edilmektedir. Ayrıca İbn Atıyye, görüşünü naklettiği âlimlerden bir kısmını yeri geldikçe eleştirmektedir. İbn Cüzey’in ise bu tür detaylara girmedeği, ihtisar yolunu tercih ettiği âşikârdır.

3. Tefsir noktasında İbn Atıyye’ye sık sık müracaat eden İbn Cüzey’in, mukaddimede yer alan kıraat meseleleri noktasında ona aynı sıklıkla başvurmadığı görülmektedir.

4. Hükme taalluk eden konularda her iki müfessir de mezheb imamlarının görüşlerine yer vermektedir. Bu manada özellikle Hanefî, Şafî ve Mâlikî’lerin görüşleri zikredilirken İmam Mâlik’e ayrı bir önem atfedildiği anlaşılmaktadır. Mezhebî mensubiyetin öne çıktığı bu tercihlerde İbn Cüzey’in daha tutucu davrandığı söylenebilir.

5. İbn Cüzey’in, konuların başlıklandırılması ve izahı noktasında İbn Atıyye’ye göre daha sistemli ve planlı hareket ettiği, detaya girmeme prensibinden taviz vermediği görülmektedir.

6. Müfessirlerin yaşadıkları dönemin, mukaddimelerindeki meseleler üzerinde de etkili olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda İbn Atıyye konuların izahında yer yer tartışma ve eleştirme üslûbunu benimserken İbn Cüzey’in daha sade bir anlatımla konuları izah ettiği anlaşılmaktadır. Dönemsel etkinin konu başlıklarına yansıdığı da söylenebilir. Örneğin İbn Atıyye kıraat ilminin en girift meselelerinden olan yedi harf konusunu detaylı bir şekilde ele alırken İbn Cüzey bu konudan hiç bahsetmemiş, kıraatle ilgili konulara daha bütüncül yaklaşmayı tercih etmiştir.

7. Her iki müfessirin kaynak tercihinde de farklılık göze çarpmaktadır. İbn Atıyye, verdiği bilgiyi destekleyen her kaynağa müracaat ederken İbn Cüzey’in daha sahih kaynaklara başvurduğu dikkat çekmektedir.

¹²⁰ Tirmizî, *es-Sünen*, “Kırâât”, 1.

¹²¹ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 1/17.

Kaynakça

- Ablay, Rıfat. *Endülüs Tefsir Geleneğinde Kıraat İbn Atıyye Örneği*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Muhaysın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/209-210. İstanbul, 1999.
- Aslan, Semih. *Hicri III-VIII. Asırlarda Yazılan Rivâyet ve Dirâyet Tefsirlerinin Mukaddimelerindeki Kur'ân Tarihi İle İlgili Bilgilerin Tespiti ve Değerlendirilmesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Bağış, Mehmet. "İbn Cüzey'in et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsîri'nin Mukaddimesinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Konuları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018), 7-26.
- Bağış, Mehmet. "Ahkâm Âyetlerinin Tefsîrinde Mezhebe Bağlılık (Beydâvî ve Nesefî Örneği)". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/23 (Aralık 2019), 633-655.
- Baysal, Sıddık. "İbn Cüzey'in Bazı Tefsir Eserlerindeki Üslup Ve Usûl Sorunlarına Yaklaşımına İlişkin Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 21/54 (2018), 203-223.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüeyin. *Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ata. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Birişik, Abdulhamit. "İbn Atıyye el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/338-340. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdulhamit. *Kıraat İlmi ve Tarihi*. Bursa: Emin Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Cami'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki'n-Necat, 1422.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1405.
- Çetin, Abdurrahman. "Vakf ve İbtidâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/461-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Çiftci, Ali. *Tefsir Mukaddimelerinde Kur'ân İlimlerine Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Çoban, Ergin. *Taberî ve T. İbn-i Âşûr Tefsir Mukaddimelerinin Usul Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Mukni' fî resmi mesâhifi'l-emsâr*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *el-Müktefâ fî'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dâru Ammâr, 1422.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *et-Teysîr fî'l-kırâati's-seb'*. thk. Ferîd Muhammed b. Azzûz. Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1437.
- Denizer, Nurullah. *İbn Cüzey'in Et-Teshîl Li-'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Eserinde Kur'ân İlimlerine Yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfu fudalâ-i'l-beşer*. thk. Şaban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Beyrût: Alemü'l-Kütüb, 1987.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdfî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrût: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Enderâbî, Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Ömer - Ahmed Nusayyif el-Cenâbî. *Kırââtü'l-kurrâi'l-ma'rûfîn*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405.
- Gökmen, Ramazan. *Kurtubî Tefsîri Mukaddimesinin Tefsir Usûlündeki Yeri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Görgün, Halil İbrahim. *Endülüs Tefsir Mukaddimeleri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Hatîb, Abdüllatif. *Mu'cemu'l-kıraat*. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn, 2000.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Muhteseb fî Tebyîni Vucûhi Şevâzî'l-kıraat*. thk. Muhammed b. 'İd eş-Şa'bânî. Mısır: Dâru's-Sahâbe Li't-Turâs, 2008.

- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl*. thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. thk. Muhibbuddîn Abdüssübhân Vâiz. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerhu sahîhi'l-buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fî şevâzî'l-Kur'ân*. thk. G. Bergstraesser. Beyrût: Müessesetü'r-Rayan, 2009.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-İhsân fî takrîbi sahîh-i İbn Hibbân*. thk. Şuayb Arnavut. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kıraat*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1400.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yusuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l 'aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba. 2 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezeri, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesser. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir. *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Matbûati Mecme'i'l-lügati'l-Arabiyye, 1391.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Karataş, Şuayip. "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 315-337.
- Karlı, İbrahim Hilmi. "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 225-260.
- Kırca, Celal. "İbn Ya'mer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/447-448. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koyuncu, Muhammed İkbâl. *Rûhu'l Meânî Mukaddimesi Bağlamında Âlûsî'nin Tefsir Usûlüne Dâir Görüşlerinin Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kurân*. thk. Ahmed el-Berdûnî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964.
- Kutlu, Enise. *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l-Vecîz Adlı Eserinde Kur'ân İlimleri'ne Yaklaşımı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1374.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavut. 10 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Oral, Murat. "Tefsir Usûlü Açısından İbn Kesîr Mukaddimesinin Değerlendirilmesi". *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/3 (2018), 8-34.
- Özel, Ahmet. "İbn Cüzey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/406-407. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Peker, Tahsin. *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî Ve İbn Cüzey Örneği)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâs, 1430.
- Said, Hamza Saleh. *Âlûsî'nin Tefsirinin Mukaddimesindeki Görüşleri*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhîs fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1409.
- Şentürk, Mustafa. *İbn Atıyye el-Endelüsî İle Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

- Taberî, İbn Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuad Abdalbaki, İbrahîm Atvâ. 5 Cilt. Mısır: Şeriketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafâ Babî el-Halebî, 1395.
- Uzun, Yakup. "Teoriden Pratiğe Vakf ve İbtidâ" 44 (2021), 165-207.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kurân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İhyâ, 1957.
- Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1934.